

УДК 94(477.8)

О. Л. Майборода

СОЦІАЛЬНА СФЕРА ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА У 1960–1980–х рр.

Досліджено соціальну політику радянського керівництва щодо села у період так званого розвинутого соціалізму. При цьому основну увагу акцентовано на політиці ціноутворення, питанні оплати праці колгоспникам, проблемам газифікації, електрифікації та водопостачання, медичного обслуговування, вирішення житлового питання тощо. Висвітлено основні зміни в адміністративно – територіальному устрої області. Проаналізовано причини загострення демографічної ситуації та внутрішньої міграції у селах Волині у 60-80-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Волинь, село, соціально-побутова сфера, оплата праці.

Сучасний стан українського села потребує суттєвого поліпшення, оскільки саме воно з давніх часів було не тільки джерелом черпання продовольчої сировини, але й оберегом духовності і моральності української нації. Врахування історичного досвіду та узагальнення як позитивних результатів, так і прорахунків соціальної політики держави, у тому числі соціально-економічних перетворень 60-80 х рр. ХХ ст., вплине на формування конструктивної політики відродження села.

Історія українського села 1960-1980-х рр. знайшла доволі широке відображення в науковій літературі. Аналіз опублікованих праць показує, що вони мають різноманітний тематичний спектр і стосуються економічного, соціального, культурного розвитку села. Значний науковий інтерес у цьому плані становлять праці В.Барана, В.Даниленка [1, с.304], М. Вівчарика [2, с.199], Г.Кривчика [3, с.192], С.Падалки [4, с.160], С.Тимченка [5, с.525]. Нові підходи у висвітленні соціального розвитку села в означений період характерні для колективної монографії "Історія українського селянства" [6, с.479-525].

Попри всі значні здобутки, поза увагою дослідників залишається ще чимало проблем регіонального розвитку села. Автор публікації має на меті дослідити ключові аспекти соціальної політики щодо села, показати шляхи вирішення проблем матеріального добробуту колгоспників Волині, проаналізувати соціально - побутові умови селян.

Зміни в агрополітичному курсі ініціювались в основному з приходом до влади нового партійного керівника чи проведенням чергової загальнополітичної акції. Такі кампанії у відповідних хронологічних межах здійснювались двічі: у другій половині 60-х – на початку 70-х рр., коли нове політичне керівництво вимушене було виправляти стан справ у сільському господарстві та прийняти рішення, що стимулювали б його розвиток; у середині 70-х – першій половині 80-х рр., коли наростання консервативних тенденцій у політиці держави призупинило пошук варіантів ефективних змін на селі.

Одним із ключових параметрів соціального розвитку, що позначався на загальному стані сільського господарства, була оплата праці колгоспників. Лише у 1966 р. держава ввела в колгоспах і радгоспах обов'язкову грошову оплату, встановивши її мінімальний і максимальний рівні. За 1966–1985 рр. середньомісячна оплата праці колгоспників у республіці зросла з 49,8 крб. до 135,6 крб. [7, с.628]. Окрім того, селяни мали певні доходи від присадибних господарств, які значною мірою забезпечували їхні потреби. З 1965 р. почали виплачувати пенсії колгоспникам, однак розміри пенсій рядовим радянським громадянам були незначними.

Проголошений владою принцип "рівну оплату за рівну працю" не реалізовувався. Для виконання більшості сільськогосподарських робіт у колгоспах і радгоспах не вимагалось спеціальної кваліфікації. Тож повсюдно утверджувалась зрівнялівка, яка негативно позначалася на продуктивності праці. За таких умов реальним джерелом матеріального забезпечення селян залишалось особисте господарство. Попри окремі заходи влади, зокрема запровадження пенсійного забезпечення, трудівники села не мали належного соціального захисту. Особливо це стосувалося літніх людей, жінок, а також тих, хто втрачав можливість працювати фізично.

Одним із показників матеріального добробуту населення і важливим фактором залучення спеціалістів до роботи на селі був рівень забезпеченості житлом. У 1964–1985 рр. влада приділяла недостатню увагу створенню належних побутових умов працівникам культури та освіти. Якщо станом на 1966 р. у Волинській області було 232 сільських спеціалістів культосвітніх установ, що потребували житла, то на початку 1980 р. – 178. Найбільше їх було у Луцькому – 20, Турійському – 19, Ратнівському – 16, Ківерцівському, Ковельському, Любомльському районах – по 14 осіб [8, арк.43-45]. Як бачимо, за досліджуваний період стан справ у волинському селі дещо змінився, але не принципово. Проблема забезпечення спеціалістів житлом не була розв'язана і залишалася доволі гострою.

У другій половині 60-х – першій половині 80-х рр. ХХ ст. умови життя у волинському селі все ж поступово поліпшувались. Зовнішній вигляд сільських населених пунктів змінювався на краще. У багатьох селах вирости добротні цегляні будинки, двохповерхові школи, будинки культури, в окремих – дитячі дошкільні заклади, лікарні, торгівельно-побутові комплекси. У так званих експериментальних селах споруджували навіть багатоповерхові будинки, хоча вони не зовсім відповідали потребам сільського способу життя. Незважаючи на значні обсяги будівництва, держава не справлялася зі взятими на себе зобов'язаннями.

Однак у соціальному розвитку село набагато відставало від міста. Це стосувалося перш за все забезпечення належних побутових умов для життя сільських мешканців. У 1966 р. лише 1 % сільських будинків у Волинській області користувався природним газом, в середині 1980-х рр. – 7 %, що ніяк не

вирішувало проблему. На початок "перебудови" забезпечення водою становило тільки 14,6 % від потреби селян [9, с. 628]. Не всі селяни могли користуватися електрикою: в 1960 р. у Волинській області було електрифіковано 25 тис. дворів зі 151 тис., тобто 25 %, в 1970 р. – 133 тис., або 89 % [10, с. 134]. Стан справ у цій ділянці помітно змінився, проте не відповідав запитам селян.

Незадовільні умови праці й побуту, масове поширення пияцтва загострили проблему здоров'я сільських мешканців. Тим часом рівень медичного обслуговування на селі залишався вкрай низьким і значно поступався рівню обслуговування в містах. Багато лікарень розміщувалося у непристосованих приміщеннях, відкриття нових йшло дуже повільними темпами. У 1960 р. у сільській місцевості Волині діяло 90 лікарень і 691 фельдшерсько-акушерський пункт, а в 1968 р. – відповідно 99 та 1058 [11, с.316]. Зростання кількості фельдшерсько-акушерських пунктів дещо поліпшувало ситуацію, але якість медичного обслуговування при цьому суттєво не змінилася. Відчувалася гостра нестача лікарських кадрів, необхідних медикаментів, сучасного медичного обладнання тощо. Сільський лікарняний заклад надавав мінімум медичних послуг, та й ті були на низькому рівні. Їх реорганізації проводились без комплексного підходу до розв'язання проблем транспортного сполучення, будівництва належних доріг, забезпечення санітарним автотранспортом тощо.

Важливим чинником економічного і соціального розвитку села була політика ціноутворення. Зрозуміло, це негативно позначалося на розвитку господарства, а також на рівні життя людей. Тому рядові колгоспники і робітники радгоспів були мало зацікавлені в результатах своєї праці, а передові форми організації виробництва на селі не приживалися. У такій ситуації мільйони сільських жителів, особливо молодь, не бачили перспектив у роботі в колгоспах і радгоспах, подавалися до міст. За умов низької продуктивності праці, відсутності необхідної техніки це зумовило гострий дефіцит робочої сили. Внаслідок цього тисячі студентів, робітників, інженерно-технічних і наукових працівників, солдатів регулярно виїжджали "на сільгоспработи", працюючи на полях республіки, переробних підприємствах, овочевих базах тощо.

У досліджуваній період відбувалося скорочення кількості сіл, що проводилося під приводом поліпшення системи територіального управління. З цією ж метою утворювалися так звані опорні села – центри колгоспів, радгоспів, сільських рад. Пріоритет надавався великим поселенням (із кількістю мешканців 1000 і більше осіб). Тому паралельно з ліквідацією одних населених пунктів відбувалося збільшення інших: малі села позбавлялися самостійності та окремої назви і включалися до складу більших селищ. Це було вигідно державі, оскільки дозволяло ціною менших витрат здійснювати розвиток інфраструктури.

Паралельно з цим періодично проводилися зміни адміністративно-територіального устрою, в тому числі на місцевому рівні. У 1962–1963 рр. здійснено укрупнення сільських районів Волинської області: ліквідовано 12 районів, утворено сім. У 1965 р. прийнято рішення збільшити кількість районів: на початку року їх налічувалось 12, наприкінці ж року – 15. При цьому адміністративними центрами районів в абсолютній більшості були міста. У наступні роки кількість районів залишалася сталою, змінювалась тільки внутрішня структура районів (кількість сіл чи сільрад, а також розміри адміністративно-територіальних одиниць).

У досліджуваній період тривало переселення хуторян, жителів малих сіл на центральні садиби колгоспів чи радгоспів. Цей процес було розпочато ще у 50-х рр. ХХ ст., він призводив до ліквідації так званих малоперспективних населених пунктів. Офіційні дані свідчать, що тільки протягом 1972–1986 рр. в Україні зникло 1502 села [12, с.628], в тому числі на Волині. Перестали існувати села Наталин Камінь-Каширського району, Чорний Ліс Горохівського району. Чимало сіл було приєднано до міст обласного підпорядкування.

В умовах загострення кризи радянської системи держава фактично втратила важелі демографічної політики. Звужувалася база відтворення сільського населення, що спричинило зменшення трудового потенціалу села. Протягом досліджуваного періоду скорочувалась як загальна чисельність селянства, так і його питома вага у всьому населенні України. З 1960-х рр. продовжувався процес "старіння" села, коли через постійне зменшення кількості жителів репродуктивних вікових категорій знижувалась народжуваність та збільшувалась кількість осіб похилого віку.

З 1979 р. смертність стала перевищувати народжуваність, що означало припинення природного приросту, тобто депопуляцію села, його демографічне спустошення. Держава вчасно не створила ефективних умов для зростання народжуваності на селі. Згідно з офіційною статистикою, в 1966 р. у Волинській області чисельність сільського населення становила 673 тис. осіб, у 1969 р. – майже 660 тис., а в 1981 р. – 598 тис. [13, с.134]. Таким чином, чисельність селян зменшувалась у середньому на 5 тис. осіб щороку. Крім того, пересічна тривалість життя в Україні постійно знижувалась.

Водночас протягом 1960–1980-х рр. посилювалися міграційні процеси. Їх темпи виявились однаково високими буквально у всіх регіонах України. Міграція розгорталася насамперед з села в місто: з кожних чотирьох осіб, що залишали село, троє переміщувались в міста і лише один – у сільську місцевість. Характерною особливістю міграційних потоків була їхня неупорядкованість, основну частину тих, хто виїжджав з села, становила молодь. Наслідком міграційних процесів ставало дальше зменшення кількості сіл і чисельності сільського населення.

Житель с. Хотешів Камінь-Каширського району Волинської області згадував: "люди працювали, вчилися, одружувалися, старі помирали, молоді народжувалися, все йшло своєю чергою. Якось непомітно населення зменшувалося, практично не стало багатодітних сімей. Основним чинником був масовий виїзд на проживання в міста Брест, Ковель, Луцьк, навіть до столиці України – Києва. Молодь практично в селі не залишалася, всі намагалися податися в місто на навчання чи влаштуватися на будь-яку роботу, роками поневіряючись по гуртожитках або найманих кутках, чекаючи на квартиру. А в село навідувалися лише на

свята та хіба що за салом. Поступово з'явилися хати, де ніхто не живе: старі помирали, а молоді живуть у місті. На кладовищі з'явилися могили, за якими ніхто не доглядає, діти забули дорогу до своїх батьків, душі їх стали черствими" [14].

Разом із тим назажди втрачалась неповторна історія кожного окремого села, його самобутня культура та звичаї. Держава всіляко намагалась приховувати це явище. Корені такої політики були в намаганні влади втілити в життя ідею зближення міста й села, а також в ідеологемі, що висококомунікованому сільському господарству повинні відповідати висококонцентровані форми поселення. У зв'язку з цим малі населені пункти почали розглядатися як чинники, що стримують поступ села, гальмують розвиток інфраструктури, перешкоджають раціональному використанню трудових ресурсів тощо.

На селі залишалась надзвичайно нерозвинутою мережа закладів побутового непромислового характеру: лазень, перукарень, фотоательє. Здебільшого вони були лише у районних центрах або селищах міського типу. В 1977 р. з 335 колгоспів і радгоспів Волині будинки побутового характеру мали лише 36 господарств, у 1982 р. з 363 колгоспів і радгоспів – тільки 30 [15, с.156]. За рівнем телефонізації село майже втричі відставало від міста, досить зтяжненого характеру набула радіофікація сіл. У 1965 р. зі 150 тис. селянських дворів області радіоприймачі було встановлено в 130 тис, 1970 р. – у 133 тис. [16, с.181]. Соціально-побутова галузь села розвивалась незадовільно, що негативно позначалося на інших сферах його життя, в тому числі на розвитку культури та освіти.

Не задовольняла запитів сільських трудівників державна й кооперативна торгівля. За досліджуваний період кількість закладів торгівлі в селах Волинської області зросла, проте якість торговельних послуг поліпшувалась дуже повільно. У 1960 р. в області налічувалось 1452 підприємства роздрібно-торгівлі у сільській місцевості, у 1965 р. – 1652, а в 1970 р. – 1799 [17, с.181]. Асортимент продуктивних і промислових товарів в мережі сільської торгівлі залишався дуже обмеженим. Проблема товарного дефіциту в селі була набагато гострішою, ніж у місті.

Тому не дивно, що селяни здійснювали вимушені поїздки до міста в пошуках необхідних товарів, що спричиняло великі витрати часу та коштів. Особливо гострою для мешканців сіл була проблема забезпечення товарами легкої промисловості масового вжитку. Ще гірше вирішувались питання організації громадського харчування: більше ніж на тисячу сіл області діяло 702 підприємства [18, с.144]. Влада не зуміла розвинути мережу спеціалізованих закладів харчування, що також негативно впливало на можливості культурного відпочинку населення.

Слабкий розвиток сфери побутових послуг спричинив диспропорції у грошових прибутках і видатках громадян. За таких умов структура споживання помітно деформувалась, оскільки основна сума заощаджень витрачалась на придбання дефіцитних, коштовних товарів та речей. Переважна частина сільських жителів віддавала перевагу грошовим заощадженням, а їх зростання не завжди було показником підвищення життєвого рівня трудівників.

Отже, чималі труднощі і проблеми, які випали на долю волинського селянства, були породжені неефективною політикою радянської влади і пануючою соціально-економічною системою. Реальні можливості цієї системи, не дивлячись на демагогічні твердження про її переваги перед капіталістичною, виявились надто обмеженими. Їх не вистачало одночасно на задоволення великодержавних амбіцій і забезпечення гідного життя народу.

За досліджуваний період у волинському селі була проведена певна робота по створенню економічних і соціальних передумов для зростання культурно-освітнього рівня селянства. Однак якість життя і праці, стан і темпи розвитку соціальної інфраструктури не відповідали потребам населення і вимогам часу. Оплата праці колгоспників залишалась на вкрай низькому рівні, спеціалісти сільського господарства не були забезпечені необхідним житлом. Соціальна сфера села відчутно відставала від міста, що особливо проявлялось на мережі закладів побутового, торговельного, медичного обслуговування.

Послідовну роботу по всебічному розвитку села держава піднімала гучними кампаніями зі створення показово-експериментальних селищ і господарств. У ряді населених пунктів значна частина помешкань залишалась не підключеною до водогонів, радіомережі, газопостачання, а інколи – навіть до джерел електроенергії. Відтік сільського населення в міста, інтенсивні міграційні процеси, а також політика ліквідації так званих неперспективних сіл ще більше загострювали становище, призводячи врешті до депопуляції села.

Джерела та література

1. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К. : Вид. дім "Альтернативи", 1999. – 304 с.
2. Вівчарик М. Українське село: етнонаціональний вимір (70-ті – середина 90-х рр.) / М. Вівчарик ; Ін-т історії України НАН України. – К. : [б. в.], 1998. – 199 с.
3. Кривчик Г. Українське село під владою номенклатури (60–80-ті рр. ХХ ст.) / Г. Кривчик. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2001. – 192 с.
4. Падалка С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60–80-х роки ХХ ст.) / С. Падалка. – К. : Український Центр духовної культури, 2003. – 160 с.
5. Тимченко С. Українське село : Проблеми етносоціальних змін. 1959–1989 / С. Тимченко. – Запоріжжя : Запорізький держ. ун-т, 1995. – 529 с.
6. Історія українського селянства: Нариси: В 2 т. / О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова, О. Ганжа, Г. Герасимова ; НАН України; Інститут історії України / В. Смолій (відп. ред.) – К. : Наукова думка, 2006. – 652 с.
7. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. - Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. - 628 с.
8. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф.595. – Оп.1. – Спр.495.

9. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III: 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. - Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. - 628 с.
10. Волинська область за роки радянської влади (1940-1966 рр). Статистичний збірник. - Львів: Каменяр, 1969 р. - Відповід. М.Сергєєв. - 316 с. Волинська область : Адміністративно-територіальний поділ. - Відповід. В.Р.Воробей. - Львів: Каменяр, 1981 р. - 134 с.
11. Волинська область за роки радянської влади (1940-1966 рр). - статистичний збірник. - Львів: Каменяр, 1969 р. - Відповід. М.Сергєєв. - 316 с.
12. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Частина III : 1917-2003 рр.: Підручник для історичних факультетів вищих навчальних закладів. - Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2004. - 628 с.
13. Волинська область : Адміністративно-територіальний поділ. - Відповід. В.Р.Воробей. - Львів: Каменяр, 1981 р. - 134 с.
14. Записано автором від Нечая Івана Микитовича, 1932 р.н., в с. Хотешів Камінь-Каширського району Волинської області у 2007 р.
15. ДАВО, Р. 295 спр. 186, оп. 11.
16. Волинська область за роки радянської влади (1940-1966 рр). Статистичний збірник. - Львів: Каменяр, 1969. - 316 с.
17. Волинська область за роки радянської влади (1940-1966 рр). Статистичний збірник. - Львів: Каменяр, 1969.
18. Народне господарство Волинської області в цифрах. Статистичний збірник. - Львів: Статистика, 1971. - 181 с.

Майборода О. Л. Соціальна сфера Волинського села в 1960-1980 гг.

Исследована социальная политика советского руководства в отношении села в период так называемого развитого социализма. При этом основное внимание акцентировано на политике ценообразования, вопросе оплаты труда колхозникам, проблемах газификации, электрификации и водоснабжения, медицинского обслуживания, решения жилищного вопроса и т.п. Освещены основные изменения в административно-территориальном устройстве области. Проанализированы причины обострения демографической ситуации и внутренней миграции в селах Волыни в 60–80-х гг. XX в.

Ключевые слова: Волынь, село, социально-бытовая сфера, оплата труда.

Maiboroda O. L. Social sphere of Volyn village in 1960-1980.

The social policy of soviet government as to the village in the period of so called developed socialism is investigated. Hereby the chief attention is emphasized on the policy of price formation, the question of remuneration to the members of a collective farm, to the problems of gas supply, electrification and water delivery, medical care, the decision of housing problem and so on. It was cleared the main changes in the administrative-territorial division of the region. It was analysed the reasons of worsening of demographic situation and inner migration in the Volyn villages in 60-80 years of XX century.

Keywords: Volyn, village, the sphere of social conditions, remuneration.

УДК 94:159.953.2(477.64-2)"1991/2015"

Ф. Г. Турченко

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ І ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ НА ЗАПОРІЖЖІ (1991–2015 рр.). Ч. 1

Стаття присвячена аналізу історичної пам'яті і політичним маніпуляціям з нею. Мова йтиме про формування різних типів історичної пам'яті і про діяльність її суб'єктів ("агентів пам'яті"). Географічні межі дослідження – одна з областей Південної України – Запорізька, а хронологічними рамками є період незалежності України. Втім, логіка аналізу інколи змушує автора розширювати ці часові і географічні рамки.

Ключові слова: історична пам'ять, політика пам'яті, історичний міф, агенти пам'яті, пам'ять про війну, "Російський світ/Русский мир".

Вступ

Аналізу ключових понять, які використовуються в даній роботі, – історична пам'ять і історична політика (політика пам'яті) – присвячене широке коло досліджень. В зарубіжній науці сформувалися цілі школи і наукові напрямки, які мають своїх визнаних класиків і новаторів-ревізіоністів. Що ж стосується вітчизняної історіографії, то для неї тема ця порівняно нова, хоча сприймається як надзвичайно актуальна і перспективна. Дослідженням різних її граней займаються ряд іменитих і молодих дослідників [1-6]. Працює державна установа – Український інститут національної пам'яті (УІНП) – центральний орган виконавчої влади при Кабінеті Міністрів України зі спеціальним статусом, діяльність якого помітно впливає на політичні процеси в суспільстві, зокрема, на хід його декомунізації, що особливо активізувалася в 2014-2015 рр.

Зупинимось спочатку на першому з цих понять – історична пам'ять.

У його трактуванні немає однастайності ні серед закордонної наукової спільноти, ні серед вітчизняних авторів. Особливо гостро відчувають цю невизначеність ті дослідники, які стоять перед необхідністю застосовувати теоретичні напрацювання для своїх конкретно-історичних пошуків. Український дослідник Сергій Єкельчик зазначає, що історична пам'ять "важко піддається систематизації, вислизає від неї" [1, с.96]. Такий висновок він зробив, вивчаючи "радянську історичну уяву" щодо українсько-російських відносин. Інший дослідник, російський історик О. Леонтьєв, темою аналізу якого є історична пам'ять в контексті образів минулого в російській культурі XIX – початку XX ст. констатує: "Отличительной особенностью